

Arthur Baanders, **'De Hollandse Aanpak', Opvoedingscultuur, drugsgebruik en het Nederlandse overheidsbeleid.** Van Gorcum, Assen/Maastricht 1989, 167 p.

Het Nederlandse drugsbeleid kan zich blijven verheugen in een grote internationale belangstelling. Na vele jaren van ongezouten kritiek lijkt het dat begrip en waardering de overhand krijgen. Onderzoek naar het Nederlandse drugsbeleid is echter, vreemd genoeg, nog nauwelijks van de grond gekomen. Baanders heeft met zijn dissertatie een verrassend originele, maar ook teleurstellende aanzet hiertoe gegeven.

Deze cultuursociologische studie heeft tot doel de besluitcultuur van het Nederlandse harddrugsbeleid te beschrijven en daarmee een bijdrage te leveren aan de verbetering van dit beleid. Allereerst betoogt Baanders dat het maatschappelijke drugsprobleem vooral een opvoedings- en adolescentieprobleem is. In het tweede hoofdstuk wordt dit gegeven via een veldstudie in de regio Arnhem verder uitgewerkt. Hierin wordt duidelijk dat de betrokkenen, zoals hulpverleners, politie, ouders en de verslaafden zelf, zich de moderne psychoanalytische terminologie hebben toegeëigend om het drugsprobleem te verklaren. Adolescentieproblemen blijken in brede kring te worden aanvaard als oorzaken voor heroïneverslaving. Uit de resultaten van deze voorstudie heeft Baanders een zevental stellingen gededuceerd. Deze stellingen heeft hij negen 'sleutelfiguren' in het harddrugsbeleid voorgelegd en hun gevraagd daarop te reageren. Deze negen personen vormen een bont gezelschap: het hoofd van de afdeling Alcohol-, Drug- en Tabaksbeleid van het ministerie van WVC, de inspecteur voor de verslaafdenzorg van de hoofdinspectie van de Geneeskundige inspectie voor de Geestelijke Volksgezondheid, de ambtenaar drugsaangelegenheden bij het ministerie van Justitie, de directeur van het CAD te Arnhem, de directeur van het Jellinekcentrum, de voorzitter van de stafkamer van de rechtbank te Rotterdam, de chef van de Amsterdamse narcoticabrigade, de hoofdcommissaris van politie te Utrecht en de ambtenaar drugsaangelegenheden van de gemeente Amsterdam. De opmerkingen van dit gezelschap werden vervolgens samengevat en aan iedere 'sleutelfiguur' voorgelegd. De studie wordt besloten met een interpretatie van de onderzoeker. De conclusie luidt dat het Nederlandse drugsbeleid, zeker in vergelijking met andere landen, geen slecht beleid is. De complexiteit van het drugsprobleem (de 'onoplosbaarheid') maakt het meten van de effecten van de maatregelen echter zeer moeilijk en ondoorgrondelijk. Baanders pleit derhalve voor bescheiden doelstellingen binnen een realistisch tijdsbestek.

De gehanteerde methode in dit onderzoek, de Delphi-methode, is origineel en verdient derhalve waardering. Van de oorspronkelijke drie elementen van deze methode – terugkoppeling, anonimiteit en statistische presentatie – blijft echter alleen de eerste in het onderzoek over. In feite wordt de Delphi-methode hier een journalistiek hoor en wederhoor. Baanders noemde het tijdens de promotie 'een afgeslankte Delphi-methode'.

De keuze van de negen sleutelfiguren roept vraagtekens op. Natuurlijk, Engelsman, hoofd van de drugsafdeling bij WVC en 'architect' van het Nederlandse drugsbeleid, hoort zeker in het rijtje thuis. Twijfels heb ik bij voorbeeld bij de keuze van de hoofdcommissaris Wiarda. Zijn pleidooi voor legalisering is bekend, maar drukt hij daarmee ook een grote stempel op het Nederlandse drugsbeleid? De drugsofficier van Justitie in Amsterdam lijkt mij, om maar een voorbeeld te noemen, veel eerder in aanmerking te komen. Een tweede twijfelgeval is de Rotterdamse rechter mevrouw Lensink-Bosman. Zij is dan wel lid van het Drugs related crime-project in de havenstad, maar ik vraag mij af of haar dat tot een 'sleutelfiguur' in het Nederlandse harddrugsbeleid maakt. Ik hoop van niet, want zij wordt in haar uitspraken niet gehinderd door een uitgebreide kennis van zaken. Op de vraag hoe het drugsprobleem is ontstaan, antwoordt zij: 'Ik zou bijna zeggen: het was er ineens' (p. 95)

Op basis van uitspraken van negen belangrijke en minder belangrijke 'sleutelfiguren' is het natuurlijk moeilijk goed onderbouwde conclusies te trekken over het Nederlandse harddrugsbeleid. Wel geeft de studie een overzicht hoe negen personen vanuit hun eigen achtergrond over het drugsbeleid denken. De lezer krijgt een goed beeld van de discussies over drugs(beleid) tussen deze 'sleutelpersonen'. Degene die een beschrijving en evaluatie van het Nederlandse harddrugsbeleid verwacht, komt echter bedrogen uit.

Marcel de Kort

Henk A. Becker en Albert M.G. Beekes (red.), Loopbanen van mannelijke en vrouwelijke academici aan Nederlandse universiteiten. ISRO, Utrecht 1989, 223 p.

Medewerkers van de Faculteit Sociale Wetenschappen van de Rijksuniversiteit Utrecht houden zich reeds meer dan een decennium bezig met de bestudering van de positie van vrouwelijk en mannelijk personeel van Nederlandse universiteiten. Zo verschenen enige jaren geleden de studies van Van Doorne-Huiskes naar de positie, en vervolgens naar de loopbanen van mannen en vrouwen. Deze studies hebben als inspiratiebron gefunctioneerd voor het thans gerapporteerde project. Bovendien werd het projectteam aangesloten bij de onderzoeksoptzet zoals gehanteerd in de dissertatie van P.G.M. de Rooij uit 1985. Hiermee werd een longitudinale data-analyse geïntroduceerd, die de periode 1959-1985 zou omvatten. Het doel van deze studie is het aanreiken van een antwoord op de vraag 'naar de ontwikkelingen die zich in de bedoelde periode hebben afgespeeld met betrekking tot de loopbanen van mannelijke en vrouwelijke academici aan Nederlandse universiteiten, alsmede met betrekking tot faculteiten als kaders voor hun wetenschapsbeoefening'. Ook de verklaring van deze ontwikkelingen wordt als centraal doel geformuleerd.

Het boek kent de volgende opzet. Deel I wordt grotendeels gewijd aan de getalsmatige beschrijving van de ontwikkelingen in de samenstelling van het wetenschappelijk personeel in de periode 1963-1985. Verschuivingen in de procentuele verhoudingen van personeel in vaste respectievelijk in tijdelijke dienst, verschillen tussen disciplines, verschillen naar leeftijdsopbouw, alsmede de positie van vrouwelijke personeelsleden komen hier aan de orde. Het is een beschrijving waarbij facultaire en universitaire gegevensbestanden van 9 van de in totaal 13 universiteiten zijn gebruikt.

Deel II geeft een nadere analyse van kenmerken van loopbanen van wetenschappers. Bevorderingskansen (van een tijdelijk naar een vast dienstverband en van lagere naar hogere rangen) worden met behulp van een viertal modellen bestudeerd. Daarbij wordt uitgebreid ingegaan op verschillen tussen diverse cohorten van wetenschappers. In het daarop volgende hoofdstuk krijgt de inkomensontwikkeling alle aandacht; in eerste instantie via

een algemene beschrijving van de schaalnoten in de jaren 1975 tot en met 1985. Vervolgens staan de gegevens van individuele personeelsleden centraal. Verschillen in inkomensloopbanen tussen opeenvolgende cohorten van intreders in de universitaire arbeidsmarkt worden onder meer uitgewerkt voor aantallen ervaringsjaren en naar sexe. De gegevens voor deze analyse zijn afkomstig van de Katholieke Universiteit van Nijmegen. In deel III worden arbeidsmarkttheorieën vergeleken ten aanzien van hun verklarende werking voor processen van de interne arbeidsmarkt binnen de faculteiten/universiteiten. Zo treffen we een hoofdstuk aan waarin een verklaring wordt gezocht voor verschillen tussen wetenschappelijk personeel naar de rangen die zij uiteindelijk bereiken. Welke achtergrondkenmerken en welke arbeidsgeschiedenissen spelen daarbij een rol? Ook aan de verklaring van verschillen in promotiekansen wordt in dit deel III een hoofdstuk gewijd. Afsluitend wordt een hoofdstuk geboden dat reeds eerder in iets gewijzigde vorm elders werd gepubliceerd. Het behandelt de verschillen in positie tussen mannen en vrouwen; met name de uiteenlopende omstandigheden waarin mannen en vrouwen verkeren binnen de faculteiten staan daarbij centraal. Voor een belangrijk deel wordt in deel III gebruik gemaakt van gegevens van de Katholieke Universiteit Nijmegen en van de Technische Universiteit Eindhoven.

Het zou te ver voeren een overzicht te bieden van de belangrijkste conclusies, zoals deze in de rapportage naar voren komen. Daarvoor biedt het boek teveel aan interessante conclusies, opvallende samenhangen en soms ook het ontbreken van verwachte samenhangen. Een ieder die geïnteresseerd is in dit onderwerp, raden we aan het boek ter hand te nemen. Aanbevelen! En dit temeer, omdat aan de positie van het vrouwelijk deel van de wetenschappelijke staf in vrijwel ieder hoofdstuk afzonderlijk en indringend aandacht wordt besteed. Overigens zij de geïnteresseerde lezer gewaarschuwd: het boek laat zich niet gemakkelijk lezen. Als men een totaalbeeld probeert te krijgen, zal men min of meer worden teleurgesteld. Naast de interessante gegevens per hoofdstuk, ontbreekt de verbindende lijn tussen de hoofdstukken. Weliswaar wordt in de inleiding gewag gemaakt van een algemeen kader dat het boek zal omspannen (de zg. 'Amerikaniseringshypothese'), bij het doornemen van het boek zal blijken dat deze draad slechts zeer sporadisch expliciet wordt doorgetrokken. Ook anderszins wordt het kennismaken van dit boek bemoeilijkt. Per hoofdstuk worden niet alleen andere thema's, maar ook andere invalshoeken, andere uitwerkingen van het begrip 'verklaren', uiteenlopende databestanden (waarover bepaald versluisend wordt gesproken!) en steeds wisselende analysetechnieken gebruikt. Wanneer men voor nadere gegevens wordt verwezen naar de bijlagen, blijkt de nummering van de bijlagen niet sluitend te zijn en het terugzoeken van geraadpleegde literatuur is evenmin klantvriendelijk opgezet.

Mijn waardering voor de belangrijke conclusies die het boek in zich bergt, doet mij daarom de hoop uitspreken dat het beoogde proefschrift dat uit deze studie zal resulteren, meer aandacht zal besteden aan de integratie van de verschillende hoofdstukken tot een samenhangend geheel.

J. de Jong-Gierveld

Harry Ganzeboom, **Cultuurdeelname in Nederland. Een empirisch-theoretisch onderzoek naar determinanten van deelname aan culturele activiteiten.** Van Gorcum, Assen/Maastricht 1989, 194 p.

Cultuur is een kwestie van smaak. Men kiest voor deelname aan culturele activiteiten of niet, en bij deelname verkiest men de ene activiteit boven andere alternatieven. In Neder-

land is cultuurdeelname een sterk ongelijk verdeeld kenmerk: slechts een gering aantal Nederlanders neemt deel aan culturele activiteiten. Desondanks geniet cultuur grote belangstelling van de wetenschap, de media alsook de overheid die met haar cultuurbeleid een grotere cultuurparticipatie door een brede laag van de bevolking beoogt.

In deze studie tracht Ganzeboom een verklarende theorie van cultuurdeelname te formuleren en empirisch te toetsen. Alvorens daartoe over te gaan, wordt de lezer een chronologisch en systematisch overzicht geboden van voorafgaande onderzoeken naar cultuurdeelname in Nederland. De conclusie stemt somber. Ondanks alle inspanningen blijven algemeen-theoretische inzichten in deze studies onderbelicht.

Eerdere studies van Ganzeboom geven blijk van een constructieve theorievorming, opgezet vanuit de gedachte dat culturele activiteit een vorm van keuzegedrag is, dat tot stand komt door rationele kosten-baten afwegingen. In deze studie vormt deze notie eveneens het theoretisch uitgangspunt. Verschillen in cultuurdeelname tussen mensen in onderscheiden sociale posities zijn het resultaat van vier mediërende factoren: de mate van beschikbaarheid over tijd, geld en (culturele) kennis, en de mate waarin deelname aan culturele activiteiten norm is in de sociale omgeving van een persoon (statusnorm). De beslissing om al of niet deel te nemen, alsmede het type activiteit waaraan men deelneemt, is afhankelijk van de afweging van de kosten verbonden aan deze factoren en de baten die betrekking hebben op het genoegen dat men zal beleven en de status die men zal verwerven. Om deze causale relaties aannemelijk te maken, wordt aangesloten bij gangbare micro-economische modellen, psychologische processen van informatieverwerking (informatieverwerkings-theorie) en sociologische theorieën omtrent statusnormen (statusnastrevingstheorie).

De theoretische relaties worden vervolgens in navolging van Sobel, vertaald in een lineair-structureel model (MIMIC-model). Dit model wordt eerst getoetst met speciaal daarvoor verzamelde gegevens uit een lokale Utrechtse steekproef en vervolgens met gegevens uit twaalf nationale databestanden. De analysesresultaten tonen aan dat behalve opleiding met name culturele kennis en statusnormen van belang zijn voor de verklaring van cultuurdeelname. Het geld- en tijdbudget blijken uiteindelijk geen rol van betekenis te spelen.

In een apart hoofdstuk analyseert Ganzeboom veranderingen in cultuurdeelname door de tijd heen, door landelijke gegevens uit 1962 en 1980 met elkaar te vergelijken. Hieruit blijkt een toename van de publieksomvang. Een duidelijke trend naar verandering in publiekssamenstelling is niet aanwezig. Wederom toont onderzoek aan dat het overheidsbeleid inzake cultuurspreiding door de jaren heen niet het beoogde effect heeft gehad.

Bij de interpretatie van de analysesresultaten is voorzichtigheid geboden. Enkele indices voor cultuurdeelname zijn niet betrouwbaar gemeten en de index voor geldbudget is niet geheel los van een andere factor (inkomen) in het totale model geconstrueerd. Niet in elk landelijk databestand zijn de gewenste gegevens aanwezig en niet overal zijn ze even adequaat gemeten. De auteur is zich hiervan bewust en benadrukt dan ook dat de resultaten voorzichtig moeten worden bekeken. Desalniettemin is het zowel in theoretisch als empirisch opzicht een gedegen studie. Ganzeboom laat zien hoe onderzoek naar cultuurdeelname en culturele leefstijl zou kunnen en wellicht zou moeten plaatsvinden.

Uit de manier waarop het boek geschreven is, valt op te maken dat de auteur een breder publiek wil bereiken. Gedeeltelijk is hij daarin geslaagd. Gezien het specialistische karakter van het onderzoek lijkt het me echter in de eerste plaats interessant voor empirisch georiënteerde stratificatie- en cultuursociologen.

Eric Jacobs

Jolande Withuis. **Opoffering en heroïek, De mentale wereld van een communistische vrouwenorganisatie in naoorlogs Nederland 1946-1976.** Boom, Amsterdam/Meppel 1990, p. 445.

Het proefschrift dat Jolande Withuis in Utrecht heeft verdedigd, beschrijft de geschiedenis van de Nederlandse vrouwenbeweging (NVB) vanaf de tijd waarin deze werd opgericht als ogenschijnlijk breed georiënteerde antifascistische vrouwenbeweging (1946) tot haar ondergang als een vrouwenclub, wier politieke stellingname nauwelijks meer van die van de CPN was te onderscheiden (1976). Daarbij gaat de auteur ervan uit, dat het aanvankelijk de bedoeling is geweest juist geen mantelorganisatie van de communistische partij te stichten, maar vrouwen op een eigen noemer aan te spreken en te politiseren. Zij sluit daarbij aan bij die stromingen binnen vrouwenstudies, die vinden dat de eigen rol van vrouwen in de geschiedenis tot nu toe is verwaarloosd. De organisatie zou op de gezamenlijke ervaring in het concentratiekamp Ravensbrück een beroep doen en daaruit lessen trekken.

Om deze 'getuigenis' te kunnen schrijven, heeft Jolande Withuis zich in extenso verdiept in de vraag hoe die vrouwen aangesproken konden worden, waarin ze geloofd hebben en hoe ze het bestaan van een afzonderlijke vrouwenorganisatie hebben verdedigd. Daartoe heeft zij gesprekken gevoerd, aantekeningen gemaakt en notulenboeken bekeken. Dit alles wordt gepast binnen een feministische theorie. Dat is geen makkelijke opdracht geweest, en het heeft misschien wel onvermijdelijk geresulteerd in een mengeling van een te grote concentratie op het detail en een bevlogen en bezonken betoog. De charme van het boek ligt in het laatste, en heeft geleid tot een gepassioneerde poging een beeld te schetsen van een vrouwencultuur waarin als grootste ideaal streven naar een totale inzet voor het hogere gold. Het grote voorbeeld daarbij is, dat door hard er voor te werken een vrouw pijnloos kon bevallen; falen betekende dan dat zij zich niet genoeg had ingespannen.

Maar in die bevlogenheid ligt ook de zwakte van het boek. In haar ijver de vrouwen van haar organisatie te laten spreken, neemt Withuis ook hun verhaal en soms hun taalgebruik over, en ontstaat een beeld van een 'gefanatiseerde secte', zonder dat deze een maatschappelijke context krijgt, zodat het ook voor de lezer(es) haast onmogelijk is de wereld buiten de club nog te zien. Organisatiegeschiedenis hoe 'sophisticated' ook, draagt altijd het gevaar in zich dat een auteur gaat schrijven in de taal van het object van studie. De negatie: in dit geval de verstotenen, de geroyeerden, de dissidenten krijgen dan de functie van stoorzender. Ik pleit daarmee niet voor een primitieve poging tot objectivisme, maar wel voor een zekere distantie. Een voorbeeld: in haar meest fascinerende hoofdstuk over de collectieve verwerking van oorlogstrauma's door middel van de organisatie meldt de schrijfster dat het goed mogelijk is, dat 'het lid zijn van de NVB geholpen heeft een aantal ervaringen en emoties te verwerken' (p. 172). Dan blijkt het gebrek aan afstand. Want daaraan vooraf gaat de vraag wie zich bij de NVB voegde, wie zich onderwierp aan een dergelijke, totalitaire organisatie. Misschien zijn dat juist de mensen geweest die behoefte hadden aan de normen van het collectief. Maar er zijn genoeg mensen geweest die de oorlog juist hebben verwerkt door buiten iedere organisatie te blijven. En wanneer in het tweede hoofdstuk een toeschouster zich tijdens een vergadering blauw ergert over de demagogische stijl, en eigenlijk 'Sieg Heil' op de tong heeft liggen, dan is er in de taal van de schrijfster sprake van een negatieve reactie en dedain. Terwijl ik wil weten of die vrouw misschien heel moedig dissident was.

Opvallend is dat de aanklacht tegen communistisch conformisme, zo vaak geuit in romans, historisch werk en essays, bijna geheel ontbreekt in de literatuurlijst. Er is wel een zeer selectieve keuze gemaakt uit de verslagen van de belevingswereld van (ex-)communisten. Ik mis iedere verwijzing naar de erfenis van Victor Serge (ik weet het is een Trots-

kist!), Koestler, Ciliga, of om een vrouw te noemen: Nadezha Mandelstam (Hope Abandoned), of om een communist te noemen, bij voorbeeld Claudin; de moedige exponent die ten tijde van de grootste vervolging in Spanje probeerde van binnen uit het communisme te veranderen. Storender is de totale afwezigheid van de relatie met de Kominform, want de NVB was niet de enige vrouwenorganisatie die zich onderwierp aan het juk van stalinistische politiek. Want als de organisatie aanvankelijk niet communistisch heeft geleden dan ben ik niet verbaasd, omdat meerdere zogenaamde doorbraakorganisaties na de oorlog een ogenschijnlijk algemeen karakter hadden. Wat overblijft is een interessant verhaal over hoe de NVB ook deel is van het twintigste-eeuwse feminisme en in feite in al haar geborenheid ook delen van die traditie doorzet.

Het is Withuis niet gelukt mij mee te slepen, en ik ben niet overtuigd. Dat komt ook voort uit haar onderzoeksmethode. Die aarzelt tussen participerende observatie, oral history en mentaliteitsgeschiedenis met een psychoanalytische ondertoon. Vooral wat betreft het laatste heeft Withuis soms fascinerende observaties. Maar ik weet niet wat ik aan moet met de mededeling dat een deel van het onderzoeksmateriaal ook bestaat uit gesprekken. Welke status hebben die, hoe is Withuis omgegaan met de zeer waarschijnlijke behoefte van haar gesprekspartners zich te rechtvaardigen en daar de herinneringen 'aan aan te passen'? Want ik denk niet alleen, maar ik weet uit interviewervaring dat dat soort gesprekken vaak niet meer dan dat zijn.

Een en ander neemt niet weg dat er over dit boek veel meer te zeggen valt: het stimuleert. Voor een proefschrift is dat helaas een zeldzaamheid. Het bevat naast prachtige fragmenten ook onevenwichtige stukken in gezwollen taal. Die onevenwichtigheid wijt ik aan de felle en mislukte poging toch steeds weer afstand te nemen. Misschien dat alleen een zo betrokken persoon voorlopig een boek over een secte zou kunnen schrijven. Door dat nu te doen, voordat niemand meer de secte kent en er niemand meer over praten kan, heeft Jolande Withuis voorlopig het laatste woord. Ondanks al mijn kritiek vind ik dat terecht.

Selma Leydesdorff

Ger Tillekens (red.) **Nuchterheid en nozems. De opkomst van de jeugdcultuur in de jaren vijftig.** Coutinho, Muiderberg 1990, 280 p.

Dit boek omvat dertien artikelen waarin de jaren vijftig centraal staan. Deze worden vaak beschreven als de jaren van tucht en ascese, van hard werken en wederopbouw. De culturele vernieuwing, met de daarbij behorende jeugdbewegingen en de sterk veranderde pedagogische inzichten, wordt doorgaans in de jaren zestig gesitueerd. De auteurs van deze bundel willen evenwel aantonen dat de eerste vormen van een eigenstandige jeugdcultuur al in de jaren vijftig zichtbaar werden; een periode waarin de verhoudingen op het oog nog strikt hiërarchisch waren. Ze geven daartoe een uitvoerig beeld van de ontwikkelingen die toen werden ingezet en als gevolg waarvan jongeren zich geleidelijk aan losmaakten van de invloed van hun ouders en steeds meer een eigen ruimte gingen opeisen. Daarmee willen ze verklaren hoe de zich ontwikkelende jeugdcultuur geleidelijk aan een maatschappelijk geaccepteerd verschijnsel is geworden.

In de eerste drie hoofdstukken krijgt de lezer inzicht in de maatschappelijke verhoudingen van de jaren vijftig en in de wijze waarop sociologen en pedagogen (de laatsten met name in de persoon van Nicolaas Beets) deze beoordeelden. Na dit wetenschappelijk gedeelte komt de alledaagse praktijk aan de orde: de veranderingen die plaatsvonden in het

onderwijs, het gezin en het jeugdbeleid. Ook de vrijetijdsbesteding van jongeren wordt belicht; bij uitstek een terrein waarop volwassenen in snel tempo hun greep verloren. Daarbij past natuurlijk ook de ontwikkeling van de muziek als een van de belangrijkste exponenten van de jeugdcultuur. Boeiend zijn de hoofdstukken over het ontstaan van jeugdstijlen en de Amerikaanse invloed daarop. Het slothoofdstuk omvat retrospectieve gesprekken met volwassenen die destijds jong waren, waardoor de lezer een beeld krijgt van de wijze waarop de jeugd zelf haar leefwereld ervoer, zij het dat dit beeld waarschijnlijk enigszins gekleurd is door de tijd.

Het boek maakt een zeer verzorgde indruk. De hoofdstukken sluiten goed op elkaar aan en zijn zonder uitzondering in een prettige en leesbare stijl geschreven. Daarmee is het een waardevol geheel geworden, aan te bevelen voor iemand die in kort bestek inzicht wil krijgen in wat er onderhuids allemaal speelde in die nuchtere jaren vijftig.

De bijdragen maken duidelijk hoe in dit decennium een algemene omslag plaatsvond in de wijze van denken. Op allerlei terreinen maakten gezagsverhoudingen plaats voor zelfstandige ontplooiing en ging 'bevel' over in 'onderhandeling', ook in de verhouding tussen volwassenen en jongeren. Dit was echter al bekend. Wat ik enigszins mis is een soort slotanalyse, waarin een en ander nog eens op een rij wordt gezet en waarin het 'mozaïek van een verklaring' wordt gebundeld. Nu blijft het bij een aantal afzonderlijke theorieën over een periode waarin een belangrijke omwenteling in denken plaatsvond; de visie van de auteurs zelf blijft wat vaag.

Brigitte van Dam

Ruud Abma, Jeugd en tegencultuur. Een theoretische verkenning (proefschrift). SUN, Nijmegen 1990, 151 p.

De maatschappelijke status van de jeugd is primair die van 'socialisatieobject'. Jongeren moeten hun plaats in de samenleving vinden en zich de heersende normen en gedragsregels eigen maken. Dit socialisatieproces verloopt evenwel niet zonder strubbelingen. Geregeld ontstaan jeugdbewegingen en -tegenculturen. Abma heeft in zijn dissertatie getracht een antwoord te vinden op de vraag onder welke voorwaarden en langs welke weg groepen jongeren tijdelijk zo'n actieve en betekenisvolle rol kunnen spelen in de historische dynamiek.

In het eerste hoofdstuk presenteert de auteur de belangrijkste thema's en discussiepunten uit de jeugdsociologie en de adolescentiepsychologie. Hieruit komt een standaardbeeld van jeugd naar voren. De jeugdfase, de overgang van kindertijd naar volwassenheid, wordt gekenmerkt door ongebondenheid en mogelijkheden tot experimenten (moratorium), en door de sociale ruimte waarin een en ander plaatsvindt: de jeugdcultuur. Moratorium en jeugdcultuur zijn van belang voor de ontwikkeling van jongeren en voor het proces van cultuuroverdracht. Dit standaardbeeld is redelijk bruikbaar voor de analyse van jeugdverschijnselen in relatief stabiele situaties. Voor de analyse van kritische jeugdbewegingen en dus voor de beantwoording van de vraagstelling van Abma is het echter ontoereikend. Derhalve heeft de auteur ter aanvulling een model gemaakt voor de analyse van tegenculturen, uitgaande van drie belangrijke theoretische benaderingen: de subculturele visie van de Birmingham School, de generatietheorie van Mannheim en de psychoanalyse van Freud. Met de belangrijkste elementen daaruit en met een aantal componenten uit het 'standaardmodel' heeft Abma een model samengesteld voor de analyse van context, vorm en inhoud van een jeugdcultuur. Hij illustreert dit door het toe te passen op de tegencultuur

van de jaren zestig. Deze vergelijkt hij voorts met de jeugdbeweging uit het begin van deze eeuw en de subculturen van arbeidersjongeren.

Het boek is in een prettige en leesbare stijl geschreven. De hoofdstukken over achtereenvolgens de Birmingham School, Mannheim en Freud zijn zeer helder en bieden de lezer in kort bestek een goed inzicht in de theorieën die zij leveren. Minder inzichtelijk vind ik het tweede gedeelte, waarin het model wordt opgebouwd. Volgens Abma moeten we dit model zien als 'een viervoudig assenstelsel, waarbinnen nog een aantal andere geleidingen en polariteiten worden onderscheiden' (p. 111). De beschrijving ervan maakt het de lezer niet gemakkelijk zich een beeld te vormen van dat model. Een duidelijk schema waarin jeugdbewegingen op basis van de diverse criteria kunnen worden ondergebracht, was hier op z'n plaats geweest.

Abma heeft zich beperkt tot het ordenen van een aantal reeds bestaande theorieën. Weliswaar heeft hij dit op een knappe en doordachte wijze gedaan, maar de toepassing van het model op de tegencultuur van de jaren zestig levert geen verrassende inzichten op. De auteur heeft mijns inziens de kans voorbij laten gaan nieuwe gezichtspunten toe te voegen aan de bestaande theorieën over jeugd. Dat is jammer, want hij had daarmee een impuls kunnen geven aan het hedendaagse jeugdonderzoek, dat nogal eens gekenmerkt wordt door een gebrekkige theoretische fundering.

Brigitte van Dam

Sipco J. Vellenga, **Een ondernemende beweging. De groei van de evangelische beweging in Nederland** (dissertatie). VU Uitgeverij, Amsterdam 1991, 314 p.

Dit boek gaat over de evangelische beweging in Nederland. De onderzoeksvraag luidt: welke factoren hebben de getalsmatige groei van de evangelische beweging in Nederland beïnvloed?

Allereerst worden in een literatuurstudie enkele theorieën over sociale en religieuze bewegingen op een rij gezet: het Weber-Michels-model, de structureel-functionalistische benadering, de collective behaviour-benadering, de deprivatiebenadering (in drie varianten), de 'resource mobilization'-benadering en de 'new social movements'-benadering. Vellenga maakt geen keuze uit deze modellen, maar leidt uit elk daarvan de individuele, institutionele en/of contextuele factoren af, die binnen die benadering centraal staan. Op soortgelijke wijze werkt hij de literatuur over de evangelische beweging door. Zo krijgt hij een lijst van mogelijke factoren die de groei van de evangelische beweging in Nederland kunnen verklaren. Vervolgens kiest Vellenga voor een 'marktbenadering', omdat hem bleek dat de vier 'bewegingsorganisaties' binnen de evangelische beweging in Nederland, die hij bestudeerde, opereren als ondernemingen. Deze vier organisaties zijn *Youth for Christ*, *De Navigators*, het *Instituut voor Evangelisatie* en *Jeugd met een Opdracht*. In deze benadering wordt de relatie tussen organisatie en participant gezien in termen van vraag en aanbod. Daarbij wordt het al of niet kiezen voor participatie door mensen bezien vanuit de rationele keuzetheorie. Deze benadering sluit aan bij de ideeën over de religieuze markt van Berger en Luckman.

Voor het verzamelen van informatie volgde Vellenga diverse methoden: bestuderen van literatuur van en over deze vier organisaties, onderzoek in de archieven van deze organisaties, interviews met sleutelfiguren (=de leiding) binnen deze organisaties, deelname aan bijeenkomsten van deze organisaties, informele gesprekken met ex-leden en critici van deze organisaties en een grootschalige, schriftelijke enquête onder participanten van deze

organisatie. De rapportage van de bevindingen bestaat uit een (historische) schets van de groei en afname van de vier bewegingen vanuit de genoemde factoren. Met name waar het gaat over de contextuele factoren is de interpretatie van de ontwikkelingen in de grote protestantse kerken (hervormd en gereformeerd) door Vellenga (in één term: verzwakking van de organisatiestructuur) van belang, alsmede zijn beschouwing over secularisatie.

Al met al krijgen we een boeiende blik op het wel en wee van deze vier evangelische organisaties sinds hun komst uit Amerika na de Tweede Wereldoorlog. Zij recrutereren hoofdzakelijk uit de grotere protestantse kerken, maar staan voor het dilemma dat ze (financieel) gesteund worden door orthodoxe protestanten en daarom voor het orthodox-protestantse geloof moeten werven. Doch dat orthodox-protestantse geloof staat zo ver af van de geseclariseerde Nederlanders, dat deze werving geen kans van slagen heeft. Maar water bij de orthodoxe wijn doen teneinde de kans van slagen te vergroten, zal voor deze organisaties betekenen dat ze hun (financiële) draagvlak zullen verliezen.

Ik veroorloof me twee kritische opmerkingen. In de eerste plaats is het jammer dat Vellenga uitsluitend gekozen heeft voor het bestuderen van de evangelischen vanuit de optiek van 'sociale bewegingsorganisaties', en niet vanuit de optiek van 'sociale beweging' waarin opvattingen en waarden centraal staan. Daardoor weten we niet echt of vraag en aanbod wel bepaald worden door orthodox-protestantse ideeën. In de vragenlijst wordt naar deze ideeën niet gevraagd! In de slotconclusie stelt Vellenga dat het aanbod van een orthodox-protestantse boodschap en de secularisatie binnen de grote protestantse kerken tot de belangrijkste factoren behoren. Is dit empirische realiteit of de persoonlijke inschatting van de onderzoeker?

In de tweede plaats is het onderzoek methodisch niet erg doorzichtig gepresenteerd. Waarom is geen analyse geboden van de antwoorden op de vragen uit de vragenlijst? We krijgen geen samenhangen gepresenteerd, noch patroonanalyses, noch causale analyses. Is dat niet zonde van het verzamelde materiaal?! De resultaten van de interviews, het archiefonderzoek en de gesprekken zijn door de geïnteresseerde vakgenoot evenmin na te lopen. Daar staat tegenover dat het beeld dat Vellenga schetst, goed aansluit bij mijn eigen jarenlange ervaring met deze evangelische organisaties.

Jan B.G. Jonkers

Peter van Lieshout en Denise de Ridder (red.), **Symptomen van de tijd. De dossiers van het Amsterdamse Instituut voor Medische Psychotherapie (IMP), 1986-1977.** SUN, Nijmegen 1991, 164 p.

Dit boek bestaat, naast een inleiding, uit zeven artikelen waarin gegevens uit dossiers van het Amsterdamse Instituut voor Medische Psychotherapie (IMP) worden gerelateerd aan de maatschappelijke ontwikkelingen van de jaren zestig en zeventig. De artikelen die ieder een thema (zoals werk, vrouwen, en seksualiteit) behandelen, zouden een antwoord moeten geven op de vraag: 'Hoe leefden mensen in de periodes na 1968 hun individuele levens tegen de achtergrond van allerlei maatschappelijke veranderingen, en welke beperkingen ervoeren ze door of juist ondanks de verruiming van mogelijkheden die de 'bevrijding' had gecreëerd?' (p. 31)

Een onderzoeker die gegevens zoekt ter beantwoording van deze vraag, zou niet het eerst aan IMP-dossiers denken en zou zich er zeker niet toe beperken. Om twee redenen. In de eerste plaats vormt de IMP-clientèle wel een heel bijzondere selectie uit de mensen die in het betreffende tijdvak hun individuele levens leefden. In de tweede plaats geven de dossiers niet zozeer die levens weer als wel de interpretatie daarvan door de hulpverlener.

Het ligt daarom voor de hand op zoek te gaan naar materiaal dat minder onder deze beperkingen te lijden heeft, zoals dagboeken en brieven.

Het onderzoek waarover wordt gerapporteerd in *Symptomen van de tijd* is echter niet begonnen met deze vraagstelling, maar is opgezet vanuit de beschikbare data. Nadat het IMP in 1983 failliet was gegaan, is een representatieve steekproef van 10 procent van de dossiers bewaard gebleven voor onderzoek. Het gaat hier om uniek materiaal dat van grote waarde kan zijn voor de beantwoording van passende sociologische vraagstellingen. Gegeven de aard van het materiaal zullen die vraagstellingen vooral betrekking moeten hebben op de hulpverleningspraktijk van het IMP en eventueel, maar met groot voorbehoud, op de kenmerken van IMP-cliënten. Om onduidelijke redenen is echter gekozen voor de eerder aangehaalde vraagstelling, waarin de IMP-dossiers slechts functioneren als illustratie-materiaal bij de preoccupaties van de vooral in Amsterdam beoefende vorm van historiserende sociologie. Daarbij is de status van de dossiers als gegevens nogal problematisch.

De problematische relatie tussen gegevens en vraagstelling wordt in *Symptomen van de tijd* op twee verschillende manieren opgelost. De ene oplossing bestaat eruit dat de vraagstelling centraal wordt gesteld en bijgevolg de dossiers van secundair belang worden. Dat is de oplossing van Rineke van Daalen en Bram Stolk, die hun betoog over seksualiteit van jongeren opbouwen rond gegevens uit enquêtes van het blad *Margriet* over seksualiteit en een inhoudsanalyse van het blad *Hitweek/Aloha*. Dit is ook de oplossing van Eva Abraham (in een bijdrage over partners met relatieproblemen) en van Christien Brinkgreve en Jette Westerbeek (over vrouwen). Het is kenmerkend voor deze bijdragen dat de ondersteuning van de daarin gemaakte claims niet wordt gezocht in de dossiers, maar in andere sociologische literatuur. Stemmen de gegevens uit de dossiers overeen met wat bekend is uit de literatuur, dan gelden ze als 'illustratie'. Zijn de gegevens uit de dossiers en de literatuur onderling strijdig, dan wordt het verschil tussen de IMP-cliënteel en de doorsneebevolking benadrukt.

De andere auteurs kiezen in meer of mindere mate voor de andere oplossing, die eruit bestaat *ad hoc*-vraagstellingen te bedenken bij de beschikbare gegevens. Zo leest Annemarie Mol in de dossiers zeven manieren om over het lichaam te spreken, belicht Jan-Willem Gerritsen verschillende manieren waarop hulpverleners verslavingsproblematiek interpreteren, en toont Peter van Lieshout de secundaire plaats die arbeid inneemt in de psychotherapeutische praktijk. Naarmate deze auteurs zich explicieter richten op kenmerken van de dossiers (en van de hulpverleningspraktijk waarvan zij een index zijn) hebben hun bijdragen minder te maken met de algemene vraagstelling van het boek, maar zijn hun conclusies geldiger.

De bijdrage van Denise de Ridder over de problematische relatie tussen alleenstaande werkende jongeren en hun ouders neemt een bijzonder plaats in. De Ridder wil op basis van de gegevens uit de dossiers een bijdrage leveren aan de theorievorming over de wijze waarop jongeren zich losmaken van hun ouders. Hier is niet alleen de relatie met de vraagstelling van het boek ver te zoeken, maar wordt ook de klassieke fout gemaakt conclusies over een algemeen proces te baseren op enkele gevallen waarin dat proces problematisch is verlopen.

Opvallend is dat in alle bijdragen dossiergegevens *over* cliënten worden opgevat als gegevens *van* cliënten. Dit wordt onder meer gerechtvaardigd met de observatie dat belangrijke fragmenten van de gesprekken bijna letterlijk in de dossiers zouden zijn uitgeschreven (p. 29). Hier hebben stijkenmerken van de dossiers (zoals het onderscheid dat daarin tussen 'bevindingen' en 'conclusies' wordt gemaakt, en het gebruik van aanhalingstekens bij uitspraken die aan de cliënten worden toegeschreven) hun retorische uitwerking niet gemist.

Ondanks de titel geeft *Symptomen van de tijd* dus geen beschrijving van de 'symptomen van de tijd'. Het levert wel een, zij het verbrokkelde, beschrijving van enkele kenmerken van de psychotherapeutische praktijk zoals die in het IMP gestalte kreeg, en van geschiedenissen van IMP-cliënten in de ogen van de hulpverleners. Die beschrijving doet deze lezer verlangen naar een systematischer onderzoek van deze dossiers, uitgaande van een daarop toegesneden vraagstelling.

Tony Hak

John Solomos, **Black Youth, Racism and the State. The politics of ideology and policy.** Cambridge, Cambridge University Press 1988, 284 p.

De sociale positie van 'tweede-generatie' migranten in Nederland wordt vaak vergeleken met die in Groot-Brittannië. De vergelijking is gewoonlijk bedoeld om te waarschuwen dat ons 'rassenrellen' te wachten staan als de slechte situatie van migrantenjongeren in Nederland niet verbeterd wordt. Uit de gedegen empirische studie van Solomos over de ideologie en het beleid ten aanzien van zwarte jongeren in Groot-Brittannië wordt duidelijk dat de Britse situatie te specifiek is om zinvol te vergelijken, met name voor wat betreft de rol van de overheid.

De naoorlogse immigratie in Groot-Brittannië is vanaf het begin geracialiseerd. De immigratiewetgeving in de jaren vijftig en zestig was, anders dan in Nederland, niet zozeer gericht op regulering van de totale immigratie, als wel op het weren van migranten uit het Caraïbisch gebied en van het Aziatisch schiereiland. Volgens de Britse overheid zou de aanwezigheid van 'kleurlingen' slechts leiden tot sociale problemen en raciale conflicten. Aan dit proces van racialisering is nooit een eind gekomen, zij het dat sinds de jaren zestig de kinderen van immigranten het object daarvan zijn. Gevangen tussen twee culturen, zouden zij te maken hebben met armoede, cultuurconflicten, woningnood, discriminatie en werkloosheid. Vooral schoolverlaters vormen een voortdurende bron van zorg. Zij zouden vervreemd zijn geraakt van de kerninstituties van de samenleving en daardoor een 'sociale tijdbom' zijn geworden, die op den duur wel tot ontploffing moest komen. Deze groep wordt aan het begin van de jaren zeventig steeds meer geassocieerd met straatcriminaliteit ('mugging'), radicale politieke activiteiten en met gewelddadige confrontaties met de politie. In de pers en in politieke discussies wordt 'mugging' geconstrueerd tot een 'racial crime', waaraan zwarte jongeren zich schuldig zouden maken. Na de rellen van 1976, 1981 en 1985 in de Engelse binnensteden, worden zij steeds meer gezien als 'the enemy within', cultureel vreemde elementen die de stabiliteit van de Britse samenleving van binnenuit bedreigen.

Dit proces van racialisering heeft vanaf 1960 het overheidsbeleid bepaald. Daarin worden zwarte jongeren als een 'sociaal probleem' beschouwd, waar iets aan gedaan moet worden. Uitgangspunt van beleid is dat zij 'special needs' zouden hebben en dat hun slechte sociale en economische situatie grotendeels het gevolg is van culturele en psychologische kenmerken en van problemen van aanpassing aan de Britse samenleving. De oplossing wordt gezocht in 'werkervaringsprojecten' die de kansen van deze specifieke groep op de arbeidsmarkt moeten verbeteren. Volgens Solomos hebben projecten als deze, zolang er vanuit wordt gegaan dat rassendiscriminatie geen rol speelt, slechts een symbolische betekenis. Ze waren ook niet ingegeven door bezorgdheid om de hoge werkloosheid onder zwarten, maar bedoeld om rellen in de nabije toekomst te voorkomen. Tegelijkertijd kreeg de politie de beschikking over een betere uitrusting ter bestrijding van rellen. Na de rellen van 1980 en 1985 wordt herstel van orde en gezag in de zogenaamde probleem-

wijken steeds belangrijker. Volgens Solomos is deze beheersingsstrategie gedoemd te mislukken. De enige echte oplossing is het verbeteren van de sociale, economische en politieke situatie van zwarte jongeren. Gebeurt dit niet, dan kan zelfs de overduidelijke aanwezigheid van de politie in wijken als Brixton, rellen in de nabije toekomst niet voorkomen.

Solomos' analyse van de relatie tussen de ideologie van de Britse overheid en het beleid is overtuigend. Hij laat zien dat in de afgelopen dertig jaar de overheid een belangrijke rol heeft gespeeld in de institutionalisering van verschillende vormen van racisme. Hierdoor wordt duidelijk hoe een bepaalde categorie jongeren – jonge mannen van Caraïbische afkomst – tot een economisch, sociaal en politiek probleem geconstrueerd werd en op welke wijze dit ideologische proces de resultaten van sociaal, politieel en werkgelegenheidsbeleid heeft bepaald. Dit maakt Solomos' keuze voor onderzoek naar de structurende invloed van de staat op de positie van migranten zeer de moeite waard; ook voor een Nederlands publiek, al zal hier de ideologische constructie van migranten er anders uit zien. Te vaak wordt aangenomen dat de overheid een objectieve partij is in de discussies en het beleid ten aanzien van migranten in de Nederlandse samenleving. Alleen al om deze reden, verdient deze studie de aandacht van alle 'minderhedenonderzoekers'.

J. Schuster

Bernard Kruithof, Zonde en deugd in domineesland. Nederlandse protestanten en problemen van opvoeding, zeventiende tot twintigste eeuw. Dissertatie. Wolters Noordhoff, Groningen 1990, 276 p.

Deze studie geeft een beschrijving van de ideeën over opvoeding in protestants Nederland van de zeventiende tot de twintigste eeuw. Het boek is chronologisch opgebouwd, maar biedt geen samenhangend verhaal. Het bestaat uit een serie enigszins los van elkaar staande hoofdstukken die deels eerder zijn gepubliceerd.

Na een inleidend hoofdstuk begint de auteur in hoofdstuk twee met een beschrijving van de calvinistische standpunten over opvoeding in het gezin tijdens de zeventiende eeuw. Hij baseert zich hierbij op moraliserende geschriften die destijds veel werden gelezen, zoals de werken van Jacob Cats. Orthodoxe calvinisten benadrukten vooral de zondige aard van de mens. De meer gematigde protestanten accentueerden de natuurlijke goedheid en de vormbaarheid van het kind. In het derde hoofdstuk staat het burgerlijk beschavingsoffensief van de *Maatschappij tot het Nut van 't Algemeen* centraal. Het Nut streefde naar een verstandelijke en zedelijke opvoeding van het volk om Nederland tot een welvarende, christelijke natie te maken. Onderwijs in christelijke en maatschappelijke deugden moest de gewone man uit armoede verheffen en maatschappelijke misstanden voorkomen. Hoewel het hoofdstuk interessant is, raakt het enigszins los van het thema van het boek. Het Nut was immers geen protestantse organisatie, maar uitdrukkelijk een algemene vereniging die niet nauw aan bepaalde kerkelijke leerstellingen verbonden wilde zijn. In het vierde hoofdstuk besteedt Kruithof aandacht aan de onderwijsvernieuwingen in de negentiende eeuw. De staat krijgt dan het toezicht op het onderwijs en schoolmeesters nemen steeds meer opvoedkundige taken van predikanten over. Kruithof beschrijft hoe door deze ontwikkelingen de tegenstellingen tussen verschillende groepen protestanten scherp naar voren komen. Orthodoxe calvinisten keren zich tegen de toenemende invloed van de overheid. Zij benadrukken dat het kind in de vreze des Heren opgevoed moet worden en ijveren voor onderwijs van eigen signatuur. Het belang dat protestanten hechten aan onderwijs en opvoeding uit zich ook in hun initiatieven op het gebied van kindbescherming (hoofdstuk 6), liefdadigheid

en maatschappelijk werk (hoofdstuk 5). In het laatste hoofdstuk besteedt Kruihof aandacht aan de meningsverschillen tussen de orthodoxe protestanten en de zogenaamde reformpedagogen (zoals Montessori) die aan het einde van de negentiende eeuw op het toneel verschijnen. Reformpedagogen beschouwen het kind als een van nature goed wezen en pleiten voor gedifferentieerd en kindgericht onderwijs. Orthodoxe protestanten benadrukken juist de zondige aard van het kind en zetten zich scherp af tegen de reformpedagogische uitgangspunten.

Het grootste nadeel van dit boek is dat de auteur veel aandacht besteedt aan onderwerpen en details die niet direct verband houden met het thema van de dissertatie, namelijk protestantse opvattingen over opvoeding. Zo gaat Kruihof bij voorbeeld uitgebreid in op de vaccinatiekwestie en specifieke ontwikkelingen op het gebied van kindbescherming en liefdadigheid. De lezer krijgt hierdoor een grote hoeveelheid informatie, maar de kern van het verhaal raakt op de achtergrond.

Samenvattend vind ik dat het boek interessante gedeeltes bevat, maar dat de auteur te vaak afdwaalt van zijn centrale onderwerp.

Marijke ter Voert

Gert Hekma, Bram van Stolk, Bart van Heerikhuizen en Bernard Kruihof (samenstellers), **Het verlies van de onschuld. Seksualiteit in Nederland**. Wolters-Noordhoff, Groningen 1990, 213 p.

De tien artikelen uit deze bundel van goed tweehonderd pagina's hebben gemeen, te zijn geschreven vanuit: het gezichtspunt dat zich in ons land in de jaren zestig een seksuele revolutie voltrok. Voor het overige zijn er tussen hen nogal wat verschillen. Die betreffen bij voorbeeld de theoretische invalshoek en de gepretendeerde reikwijdte van de conclusies.

In hun korte inleiding bereiden Hekma en Van Stolk de lezer voornamelijk voor op wat deze in de bundel te wachten staat. Daarna volgt de langste bijdrage; de veertig bladzijden omvattende bespiegeling van Schnabel. De auteur borduurt in dat artikel voort op een theorie over de seksuele omwenteling, waarop hij reeds in 1973 het lezerspubliek van de *Sociologische Gids* vergastte en die hij daarna in drie andere publicaties verder uitwerkte en herzag. Van der Vliet, schrijver van het derde artikel, gaat in op eigen kwantitatieve onderzoeksbevindingen uit 1989 en op die uit eerder onderzoek, zodoende afleidend welke seksuele 'vulling' jongeren zijn gaan geven aan de periode tussen (snellere) biologische rijping en (uitgesteld) huwelijk. Ketting verdedigt in het vierde artikel de stelling dat de veranderingen rond de seksualiteit, zoals die zich omstreeks 1970 vooral bij de jongeren voltrokken, de kwalificatie van een seksuele revolutie rechtvaardigen. Die revolutie zou er dan vooral een op het gebied van de geboortenregeling zijn geweest. Zoals Korzec en Brinkgreve ooit een vragenrubriek uit *Margriet* sociologisch onder de loupe namen, analyseert Röling de vragenrubriek uit het orgaan van de Nieuw-Malthusiaanse Bond, respectievelijk de erfgenamen daarvan, de NVSH, voor de periode 1938-1985. De analyse leert onder meer, dat in het begin van de adviseringsperiode het samen beleven van de seksualiteit de voornaamste rechtvaardiging van de intieme omgang vormt, maar dat in de jaren zeventig steeds sterker het accent valt op de wenselijke verhoging van het eigen individuele genot. Veel kleurrijker is de bijdrage van Hekma over de vooral in Amsterdam gewortelde, liberijtijnse seksuele cultuur van na provo. De blijheid die deze cultuur met zich meebracht sloeg echter snel om in malaisegevoelens bij de utopisten, die haar dragers waren. Sexpol en

feminisme maakten duidelijk dat de erotiek niet alleen maar vrijheid blijheid was. Annet Mooij komt vervolgens aan het woord. Haar beschouwing betreft de incidentie van verschillende geslachtsziekten in Nederland vanaf de jaren zestig. De schrijfster concludeert op grond van de cijfers dat de promiscuïteit in Nederland vanaf de jaren zestig moet zijn toegenomen, want de geslachtsziekten zijn steeds meer gaan optreden. Zij gaat echter ook en vooral in op risicogroepen. De achtste bijdrage van Rineke van Daalen heeft kindermishandeling en incest als onderwerp. Kindermishandeling werd in het begin van de jaren zestig van medische zijde onder de aandacht gebracht, terwijl incest, volgens Van Daalen, eerst sinds de jaren zeventig de aandacht kreeg en wel vanuit een feministisch perspectief. Het op één na laatste artikel, geschreven door Van Gemert, gaat over oorzaak en aanleiding van moorden op homoseksuele mannen. De auteur heeft gebruik kunnen maken van de dossiers over de tussen 1980 en 1989 in Amsterdam gepleegde moorden. Voorts interviewde hij zeven, wat hij noemt, 'potentiële slachtoffers'. De moorden op (oudere) homoseksuele mannen worden meestal gepleegd, meent Van Gemert, door (jonge) mannelijke prostituees met wie de slachtoffers meermaals seksueel contact hebben gehad. Tenslotte gaat Lucie van Mens in op de resultaten van haar onderzoek onder 130 prostituanten, die zij van december 1987 tot oktober 1988 interviewde. De voorspellers van destijds hebben ongelijk gekregen. De prostitutie werd niet in de marge gedrongen door 'de vrije liefde'. Prostituanten zijn, een uitzondering daargelaten, noch oud, noch gebrekkig. Wel komen zij uit alle milieus en zijn er veel gehuwden onder hen.

De toegemeten ruimte laat niet toe in evaluerende zin op elk van de hierboven uiterst summier geschetste artikelen in te gaan. Bijna vanzelfsprekend pakt bij de gegeven verscheidenheid qua thema, methode en verklaringspretentie de ene bijdrage meer dan de andere, maar geen van de bijdragen misstaat in een sociaal-wetenschappelijk tijdschrift. Mij moet hier wel van het hart, dat het disproportioneel lange artikel van de erudiete en goed schrijvende Schnabel mij wat teleurstelde. Het gaf me te veel een 'déjà vu'-gevoel en het is mij te weinig bondig. Schnabel's wijze van theoretiseren spreekt mij met mijn nogal empirische gerichtheid trouwens minder aan, omdat ik er te weinig onderling logisch samenhangende en empirisch toetsbare hypothesen in kan onderkennen.

Wat de bundel als geheel aangaat, zowel de eenheid als de relevantie ervan zou vermoedelijk belangrijk zijn gediend met een andere opzet. Bij die opzet hadden de bijdragen drie tot en met tien in dezelfde volgorde gehandhaafd kunnen blijven. De grotere samenhang en relevantie hadden met alleen een wat andere inleiding en de toevoeging van een uitleiding bereikt kunnen worden. Hierdoor had de bundel een veel meer op de empirische bevindingen uit de hoofdstukken drie tot en met tien betrokken theoretische beschouwing kunnen opleveren. Daarnaast had hij ook iets kunnen bieden over de huidige stand van het onderzoek naar de seksualiteit in Nederland en over het wenselijke verdere onderzoek. Deze aanzienlijke meerwaarde hadden verschillende beoefenaars van de sociale seksuologie zonder al te grote inspanning kunnen verschaffen. Tot deze lieden mag zeker ook Schnabel worden gerekend.

G.A. Kooy

Cas Wouters, **Van minnen en sterven. Informalisering van omgangsvormen rond seks en dood.** Dissertatie. Bert Bakker, Amsterdam 1990, 306 p.

In dit boek wordt verslag gedaan van 'een voortgaande precisering, aanvulling en uitbreiding van de "informaliseringsthese" en van de samenhang tussen sociale en psychische

processen in deze eeuw, vooral sinds 1930,' (p. 16). Het zelfstandig naamwoord informalisering duidt het resultaat aan van informaliseren: de term staat niet alleen voor een ideaal, maar ook voor een feitelijk proces (p. 98, p. 285). Informaliseren zelf geeft een beweging aan dat ingaat tegen de dynamiek van formaliseren. Dit werkwoord staat voor: 'streng in de vorm brengen'. Van Dale (1976) citeert Huizinga: 'al de tederheden van den omgang zijn zorgvuldig geformaliseerd'. Het woord informaliseren staat (nog) niet in van Dale, evenmin als informalisering. Wouters benadrukt met zijn informaliseringsthese de plaats van het proces van informaliseren in het civilisatieproces zoals Norbert Elias dat heeft beschreven. Informalizing omvat 'een uitbreiding van de toegestane gedragsalternatieven, maar tegelijkertijd ook een voortgang in de richting van het krachtiger, stabielere, gelijkmatiger en meer omvattende worden van het dominante patroon van zelfbeheersing en emotieregulering...' (p. 54). In het laatste hoofdstuk wordt met het oog op een mondiaal perspectief als volgt geformuleerd: 'Deze tendens tot divergentie of heterogenisering binnen bepaalde grenzen, in samenhang met haar pendant, de tendens tot convergentie of homogenisering, tot vermindering van contrasten, heb ik informalisering genoemd' (p. 257).

Het boek begint met een inleiding waarin informatie wordt verschaft over het ontstaan ervan (het werk is samengesteld uit publikaties die tussen 1976 en 1989 zijn verschenen en vrijwel chronologisch in de elf hoofdstukken zijn ondergebracht) over het bronnenmateriaal (etiquetteboeken vanaf 1930, ministeriële nota's of onderzoeksrapporten, 'paleisdocumenten', vakliteratuur en handboeken voor artsen en verpleegkundigen, persoonlijk genoteerde uitspraken en observaties, die systematisch werden verzameld in interviews en via participatieve observatie) en over de opbouw van de hoofdstukken, die dan tevens worden samengevat. In het eerste hoofdstuk: 'Is het civilisatieproces van richting veranderd?' worden criteria geformuleerd om de richting van zo'n proces te bepalen. Verwezen wordt naar een terloopse opsomming van Elias: het aantal, de lengte, dichtheid en stabiliteit van de interdependenties, het aantal routinecontacten, de centrale spanningsbalansen en het aantal machtscentra, de gestalten waarin het dwingen en gedwongen worden door het buitenmenschelijke natuurgebeuren, door elkaar en door zichzelf voor mensen vanzelfsprekend zijn (p. 283, voetnoot 6). Over het gebruik van zijn criteria merkt Wouters op dat ze meer of minder expliciet als richtlijnen gehanteerd zullen worden bij het verkennen van de plaats en betekenis van het proces van informalisering binnen het geheel van civilisatieprocessen. Vervolgens beschrijft en interpreteert hij het feitelijke informaliseringsproces aan de hand van zijn tot hoofdstukken omgredigde artikelen. *Van minnen en sterven* bevat zo behalve de opstellen over seks en dood, hoofdstukken die gaan over mijdingsgedrag en statusangst, gemoedsrust en de verzorgingsstaat, nationalisering en regionalisering: het voorbeeld van het taalgebruik met betrekking tot formaliseren en informaliseren, een kritische bespreking van Hochschild's onderzoek naar (de sociologie van) emoties, die is aangevuld met gegevens uit interviews met Nederlandse stewardessen: naar een sociologie van emotieregulering, over informalisering en het Nederlandse vorstehuis in de twintigste eeuw, en tenslotte over informalisering en sociale stratificatie in mondiaal perspectief, waarin het gaat over de kans 'dat de tendens tot verminderende contrasten en toenemende nuanceringen tussen klassen binnen staten zich op mondiale schaal zal doorzetten tussen staten'. Het antwoord op de vraag naar de richting van het Europese beschavingsproces is tweeledig. Op lange termijn gezien neemt de informalisering toe en dus ook de gedrags- en gevoelsalternatieven. Dit is echter geen rechtlijnige beweging. Sinds het einde van de vorige eeuw zijn korte-termijnprocessen aanwijsbaar, waarin ofwel assimilatie en berusting (formalisering) danwel emancipatie en verzet (informalisering) de boventoon voeren.

Zoals uit het bovenstaande kan worden opgemaakt, houdt *Van minnen en sterven* geen

verwijzing in naar een omvattende betekenis zoals bij voorbeeld 'van de wieg tot het graf' het geval is. De keuze en de bundeling van de zeer diverse onderwerpen worden er meer door benoemd dan verantwoord. Binnen een theoretisch bestek dat voornamelijk gezet is uit opvattingen van Elias, Goudsblom en de Swaan, worden de aan de orde gestelde onderwerpen enerzijds boeiend behandeld, terwijl de strekking van de voorgestelde informaliseringsthese tegelijkertijd aan de hand van toepassingen uitvoerig wordt geïllustreerd. Uitweidingen van theoretische aard en de nogal spaarzame opmerkingen van meer methodische aard zijn bij de afzonderlijke hoofdstukken geplaatst, terwijl discussies met andere auteurs en opmerkingen over bij voorbeeld de herkomst van een begrip of het gebruik ervan veelal in voetnoten zijn ondergebracht. De gebezigde aanpak – handhaving van de aanvankelijke chronologie en de keuze voor een voortgaande precisering – is niet gecombineerd met een afsluitend overzicht. Mijns inziens ontbeert het boek zo'n nabeschouwing met daarin onder andere ruimte voor meer systematische aandacht voor de samenhang tussen theorie en methode en voor een plaatsbepalende vergelijking tussen het informaliseringsproces uit het Eliaanse gedachtengoed en het proces van rationalisering uit dat van Max Weber en het proces van internalisering uit dat van Berger en Luckmann. Met zijn studie heeft Wouters niet slechts een voorbeeld verschaft van 'een historisch-vergelijkende procesbenadering' (p. 12), hij heeft tevens de behoefte aangescherpt aan een theorie-vergelijkende benadering daarvan.

M. Kabel